

С. Ю. Мілютін

ВПЛИВ ІКОНОБОРСТВА НА ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ РИМСЬКОЇ КУРІЇ

Однак цар Леон, прийнявши це беззаконне і гірке зловчення, спричинив нам безліч нещасть.

Феофан Сповідник

Напередодні іконоборського конфлікту святі образи посідали чільне місце у церковному житті пересічних візантійців. На думку Х. Бельтінга, це обумовлено тим, що ікона є своєрідною художньою формою й трансформує риси духовної реальності у багатовимірну організацію літургійного образу, який не тільки символічно віддзеркалює сферу трансцендентального, але й моделює спосіб його сприйняття. Зазначимо, що стрімке зростання популярності ікон як автономного чудотворного, молитовного і шанованого образу було зумовлено й стверджено завдяки гострій потребі віруючого у спілкуванні з Богом не лише під час храмового богослужіння, але й у звичайних побутових умовах.

Із часом ставлення візантійців до ікон починає набувати загрозливих форм. Особливо яскраво це спостерігається після багаторічної військової експедиції імператора Іраклія (610–641), спрямованої проти Персії. Саме тоді в ослабленій Візантії з'являється принципово новий ворог – іслам. Унаслідок експансії арабів-мусульман Візантія втратила значну частину території, що спричинило масштабну соціально-економічну кризу й глибоку духовну депресію. У візантійському суспільстві панували тотальний песимізм та меланхолія, народ, шукаючи вихід з морально-психологічної стагнації, знаходив відраду в релігії. Особливої популярності у цей час набули містичні ідеї, які часто мали еретичний характер. Зокрема, все частіше на вулицях столиці ікони використовували під час підозрілих процесій. Іконописні образи прикрашали як культові образи античної доби, а іноді навіть одягали як реальних осіб. Траплялось навіть таке, що деякі священники здирали фарбу з ікон і домішували її у причастя. Окремі миря-

ни перестали вважати ікони посередниками між зображеним персонажем та вірянном і персоніфікували їх як предмет самостійного культу.

Ситуація з іконами спричинила занепокоєння у частини придворних сановників та інтелектуальної еліти. Є припущення, що уперше на державному рівні іконоборську політику намагався запровадити імператор Філіппік (711–713). Крім того, з першоджерел відомо, що іконоборські ідеї мали значну популярність на сході імперії. Імпульсом до іконоборського конфлікту став наказ імператора Лева III Ісавра (717–741), згідно з яким потрібно було прибрати ікону над мідними воротами. Це спричинило народне невдоволення й людські жертви, а в окремих провінціях імперії – повстання. Папа римський Григорій II (715–731), дізнавшись про втручання імператора у релігійні справи, став на захист ікон і санкціонував у Римі зібрання синоду, на якому було підтверджено законність вшанування іконописних образів.

В історіографії візантійського іконоборства висловлено теорію, що конфлікт довкола легітимності шанування ікон послужив основною причиною розриву між Римом та Візантією, проте, на нашу думку, такий висновок є неточним, оскільки прихильники цієї теорії не враховують лангобардського фактора у політиці святого престолу, хоча саме посилення лангобардів і, відповідно, послаблення позицій Візантії в Італії спонукало Рим заручитися підтримкою франків.

Від початку конфлікту було зрозуміло, що конструктивний діалог між іконоборцями та захисниками ікон неможливий через світоглядні розбіжності. Це спричинило збройне протистояння. Лев III Ісавр швидко придушив повстання Козьми та Агаліана в Елладі, однак в Італії зіткнувся з труднощами, що обумовлено віддаленістю Апеннінського півострова від Константинополя. Слід також враховувати той факт, що місцеве населення традиційно ставилося до імператора вороже, оскільки більшість уважала його ініціатором посилення податкового тиску, а після перших іконоборських дій – еретиком.

Втручання імператора у релігійні справи та народне невдоволення іконоборською політикою василевса використали численні авантюристи, які прагнули узурпувати владу в Італії. Одним із них був Тиберій Петасій, який під демагогічним гаслом – відновити вшанування ікон – розпочав підготовку до походу на Константинополь, однак Григорій II не підтримав бунтівника. Деякі дані засвідчують, що папа організував убивство Тиберія, яке планував використати для примирення з візантійцями. Причини такого кроку папи на сьогодні до кінця не зрозумілі. О. Бородін уважає, що Григорій II покладав надії на державний переворот у Візантії. Дослідник також звертає увагу на те, що папа сприймав бунт в Італії, як за-

грозу власній безпеці. У своїй книзі Л. Браунворт заперечує таке бачення й стверджує, що папа вирішив не підтримувати бунтівників через небезпеку конфронтації з Візантією. На наш погляд, папа не планував поривати відносини з імператором, намагався не ускладнювати ситуацію в Італії й очікував, що Лев III у майбутньому відмовиться від іконоборської політики.

Погіршення відносин між Римом та Візантією призвело до посилення лангобардської активності. Після загадкового вбивства екзарха Равенни Павла король лангобардів Ліутпранд (712–744) скористався ситуацією та захопив значну частину візантійських володінь в Емілії і заволодів гаванню Класіс. Згодом лангобарди потрапили до Равенни, але не змогли у ній закріпитися.

Наявна у першоджерелах інформація дозволяє припустити, що папа, не маючи вдосталь ресурсів для ефективної протидії лангобардам, намагався лавірувати між сторонами конфлікту, які зосередили свої політичні інтереси в Італії. Григорій II тимчасово заручився підтримкою герцоги Беневенто та Сполето й поквапився домовитися з Ліутпрандом. Достеменно невідомо, чи планував Ліутпранд захопити Рим, оскільки він не мав резервів, щоб розвинути стратегічний успіх. Коли Григорій II запропонував королю лангобардів щедрі подарунки, той вирішив не ризикувати й зупинитися на досягнутому. Згодом Візантія, Рим та Венеція, забувши про релігійні та політичні суперечності, виступили спільним фронтом проти Ліутпранда і завдяки вмілим діям на морі повернули повний контроль над Равенною новому екзарху Євтіхію. Незважаючи на повернення Равенни під контроль Візантії, покращення стосунків між Римом і Константинополем не відбулося.

731 р. Григорій II помер, а новий папа, який узяв ім'я Григорія III (731–741), усупереч очікуванням імператора не пішов на зближення з Візантією. Григорій III не успадкував богословських здібностей свого попередника, однак при цьому залишався безкомпромісним захисником християнських догматів. Це був рішучий, наполегливий, цілеспрямований, непоступливий та прямолінійний понтифік, діяльність якого спричинила дестабілізацію ситуації у регіоні. Щойно ставши папою Григорій III надіслав Леву III лист, у якому пропонував імператорові переглянути ставлення до ікон, однак василевс проігнорував настанови папи римського й заарештував римського легата. Для того, щоб відстояти свою позицію й довести василевсу, що Рим не буде спокійно миритися з іконоборською ересью, папа скликав собор, на якому було засуджено гоніння проти ікон.

Дії папи обурили імператора, тому Лев III передав Сицилію, Калабрію та Іллірію у підпорядкування константинопольського патріархату. Пільги,

які мав папа на цих територіях, було скасовано, а прибутки від них перейшли до візантійської скарбниці. Імператор не обмежився адміністративним та податковим тиском на Григорія III й відправив до Італії кораблі, щоб покарати римського понтифіка. Однак візантійський флот потрапив у шторм в Адріатиці й не досяг італійського берега. Після цього василевс спробував заручитися підтримкою неаполітанського герцога, проте це також не дало бажаного результату, оскільки герцог перейшов на бік Риму.

Небажання йти на компроміс та поступатися власними амбіціями змусило Григорія III зосередитися на пошуках союзника виключно у межах Італії. Папа заручився підтримкою герцогів Сполето й Беневенто, які намагалися вийти з-під контролю Ліутпранда, однак згодом це спричинило конфронтацію новоствореного альянсу з королем лангобардів. У цей конфлікт втрутився намісник Перуджи, який спробував скористатися міжусобицями для відновлення у регіоні авторитету Візантії, проте його війська розбив Ліутпранд. Це спричинило мінімізацію візантійської присутності у континентальній частині Італії. Згодом лангобарди захопили значні території у Тоскані, однак Ліутпранд вирішив не брати в облогу Рим і повернувся до Павії. Ймовірно, король лангобардів із самого початку не збирався захоплювати Рим, оскільки це могло відновити альянс Рим-Венеція-Візантія.

Аналіз політичної ситуації в Італії засвідчує, що протягом короткого часу папа відштовхнув усіх потенційних союзників й міг розраховувати лише на герцога Тразамунда II, який переховувався від Ліутпранда у Римі, однак після того, як король лангобардів відступив від стін вічного міста, герцог, отримавши від Григорія III військову підтримку, покинув папу і почав провадити самостійну політику. Після розпаду союзу з герцогствами Беневенто та Сполето Григорій III опинився наодинці зі своїми проблемами. Папа розумів, що альянс з Візантією був безперспективним, оскільки візантійську присутність в Італії було мінімізовано внаслідок дипломатичних інтриг святого престолу та ефективних дій Ліутпранда. З огляду на це єдиною альтернативною силою, яка реально могла протидіяти лангобардам, залишалися франки.

Григорій III звернувся до Карла Мартелла (717–741). З першоджерел відомо, що Карл прийняв римське посольство з великими почестями, проте стримано дав зрозуміти римським посланцям, що не може допомогти Григорію у боротьбі проти лангобардів. Франки мотивували свою відмову тим, що перебували у союзних відносинах з лангобардами. Крім того, альянс з Ліутпрандом давав Карлу Мартеллу більше політичних дивідендів, ніж договір з папою, оскільки лангобарди були гарантами безпеки південних кордонів королівства франків у той час, коли Карл воював на пів-

ночі проти саксів або на півдні проти сарацинів. Папа ж міг запропонувати франкам тільки абстрактні переваги, що не могли зацікавити такого прагматичного політика, як Карл Мартелл.

741 р. у Римі та Візантії відбулися зміни, спричинені смертю Григорія III та Лева III Ісавра. Ситуація у Візантії змінилася на користь Рима, оскільки син і спадкоємець покійного імператора Константин V Копронім (741–775) почав своє правління з війни проти іншого претендента на імператорський трон – Артавазда (741–743), який проголосив себе поборником православних догматів та, увійшовши до Константинополя, посприяв відновленню культу вшанування ікон. Тим часом римська політична еліта не бачила перспектив у союзах з державами, розташованими за межами Італії, тому намагалася швидко примиритися з королем лангобардів. Для цього італійська еліта посприяла обранню папою колишнього бенедиктинського монаха Захарія (741–752), який володів талантом переконувати людей і не цурався йти на компроміс, якщо цього вимагала політична ситуація.

Зазначимо, що попередники Захарія, незважаючи на активну протидію іконоборству, намагалися не поривати відносини з Візантією, оскільки побоювалися залишитися у цілковитій ізоляції у боротьбі проти лангобардів. Вступаючи на посаду папи, Захарій навіть не попросив на це згоди візантійського імператора або равенського екзарха. Новий папа підтримав бунт Артавазда проти Константина V та його політику стосовно відновлення культу ікон, однак ставка на узурпатора не дала бажаних результатів Захарієві, а навпаки погіршила відносини між Римом та Візантією, оскільки Константин V несподівано для папи повернув собі імператорський трон.

Ситуація в Італії набула більш сприятливого розвитку, оскільки Захарій швидко примирився з королем Ліутпрандом. Підтвердженням цього є той факт, що Ліутпранд 742 р. захопив значну частину земель в Умбрії, однак потім передав їх під контроль римському понтифіку. При цьому Ліутпранд здійснив це не з альтруїстичних міркувань, а згідно з виробленою програмою дій, за якою папа в обмін на нові землі повинен був надати військову підтримку лангобардам у боротьбі проти колишніх союзників і не відстоювати візантійські інтереси у континентальній частині Італії.

Після смерті Ліутпранда королівський трон наслідував непопулярний поміж знаті Гільдебранд (744), однак унаслідок заколоту його було усунуто від влади. Наступним королем став колишній герцог Фріуля Ратхіс (744–749, 756–757). Новий правитель лангобардів швидко потрапив під вплив папи, тому не становив реальної загрози для Рима. Під впливом Захарія Ратхіс прийняв чернечий постриг, а вакантний трон посів його

брат Айстульф (749–756). На відміну від Ратхіса, Айстульф мав значні амбіції і прагнув поширити свою владу на Рим. Відчувши зміну настроїв у таборі лангобардів, Захарій вирішив відновити зовнішньополітичну програму Григорія III й заручитися підтримкою франків.

Піпін Короткий, який на той час ще не був королем, а виконував функції майордома при дворі останнього короля з династії меровінгів Хільдеріха III (743–751), був зацікавлений у зближенні з Римом. Це було зумовлено не прагненням допомогти понтифіку, а бажанням здобути королівський трон. За твердженням Л. Браунворта, зближення Риму з франками спричинено безпринципною війною Константина V проти ікон. На його думку, це відштовхнуло Захід від греків у той момент, коли сила Візантії залежала від лояльності папи. Зберігаючи лояльність до імператора, який вважав його єретиком, намісник святого Петра міг тільки спостерігати, як лангобарди знищують імперський уряд у Равенні. Такий висновок викликає у нас певні сумніви. Папа не надто переймався долею равеннського екзарха, оскільки той з VII ст. мав право затверджувати результати папських виборів і, відповідно, загрожував самостійності понтифіка. Крім того, навіть історики, які традиційно вороже ставляться до політики імператора Константина V, визнають, що через військові кампанії проти арабів і болгар василевс не міг зосередити увагу на внутрішніх справах імперії. З огляду на це можна стверджувати, що самостійну іконоборську політику Константин V розпочав тільки після собору 754 р., коли Рим уже перебував у союзі з Піпіном III Коротким (751–768). Також важливим аргументом на користь того, що розрив з Візантією мав не релігійні, а політичні причини, служить той факт, що Захарій зберігав у таємниці від візантійців інформацію про переговори з Піпіном.

Передчасна смерть папи не дозволила йому створити франко-римський альянс, однак зовнішньополітичний курс Захарія продовжив Стефан II (752–757). Деякі історики помилково вважають, що Стефан II намагався примиритися з Візантією, однак, за їхнім переконанням, імператор проігнорував мирну ініціативу папи. Основним доказом цієї теорії слугує те, що Константин V не виділив війська, щоб допомогти папі у боротьбі з лангобардами, проте зазначимо, що в імператора не вистачало стратегічних резервів і потрібної кількості кораблів, щоб здійснити військову експедицію до Італії. Також підтвердженням того, що Рим свідомо пішов на розрив з Візантією, слугує факт призупинення Римом датування офіційних документів роками правління візантійських імператорів саме за понтифікату Стефана II.

Можна впевнено констатувати, що Стефан II продовжував упроваджувати зовнішньополітичні принципи, закладені Григорієм III і Захарієм.

Він здійснив поїздку до короля франків узимку 753–754 рр., що, на думку Е. Кеттенхофена, розпочало відхід папства від грецького Сходу до германського Заходу.

Після коронації Піпін III став на захист Стефана II. Король франків швидко перейшов через альпійські перевали та вдерся на підвладну лангобардам територію. Айстульф не зумів вчасно організувати ефективну оборону й був змушений відступити за стіни Павії. Облога столиці королівства лангобардів тривала досить недовго, оскільки, оцінивши безвихідність ситуації, Айстульф зрікся престолу. Після придушення опору розрізнених груп Піпін почав урегулювання адміністративних проблем і проголосив папу єдиним легітимним правителем земель, що раніше перебували у складі Равеннського екзархату. Приєднання колишніх візантійських територій до папських володінь спричинило протест Константина V, однак, не маючи значних військових ресурсів в Італії, імператор змирився з втратою Равенни. Альянс із франками виявився продуктивним для Риму, який під час понтифікату Павла I (757–767) поширив вплив на Анкону, Болонію, Імолу, Фаенцу та Феррару.

Незважаючи на гоніння проти монахів, що розпочалися у Візантії після вбивства Андрія Калівіта і святого Стефана Нового та проведення іконоборського собору в Іереї, Рим тривалий час не втручався у релігійну ситуацію, що склалася у Візантії. Деякі історики пояснюють це тим, що Рим уникав відносин з Візантією, щоб не викликати підозри франків у провізантійських симпатіях, однак ця версія не відповідає історичним реаліям, оскільки святий престол виказував симпатії захисникам ікон та намагався допомагати монахам, які продовжували перебувати з Візантії, рятуючись від імператорських репресій.

Спробу врегулювати іконоборський конфлікт у Візантії здійснив Павло I, надіславши Константину V лист, у якому засуджував релігійну політику василевса. У відповідь на зауваження римського понтифіка імператор пригрозив організувати проти папи каральну експедицію, однак для реалізації своєї погрози Константину V бракувало ресурсів.

Перший крок для нормалізації відносин між Римом та Візантією зробила імператриця Ірина (780–802), яка прагнула відновити вшанування ікон. Ірина запросила папу Адріана I (772–795) прибути на Вселенський собор. Понтифік позитивно сприйняв старання імператриці відновити шанування ікон, однак прибути до Візантії відмовився, хоча пообіцяв надіслати на собор своїх представників. Погодившись на скликання Вселенського собору, папа запропонував імператриці почати Вселенський собор з анафемі іконоборського зібрання 754 р. і прислати йому від імені імператорів та патріарха письмове свідчення, що обговорення гарантовано буде

об'єктивним. Крім того, Адріан I просив повернути під його контроль землі, відібрані у Рима імператором Левом III Ісавром. Насамкінець папа на поліг на тому, щоб усунути з титулатури константинопольського патріарха термін «вселенський».

Прагнення Ірини відновити вшанування ікон спричинило опір частини єпископів та військових, які залишалися вірними релігійній політиці Константина V. Незважаючи на організаційні труднощі, які виникли в Ірини та столичного патріарха Тарасія (784–806), ініційований ними собор відновив вшанування іконописних образів, однак при цьому значного покращення відносин між Римом і Константинополем не відбулося.

Постанови собору 787 р. несподівано спричинили невдоволення Карла Великого (768–814). Причини такої реакції короля франків викликають активні дискусії в академічному середовищі. Зокрема, на думку О. Величка, негативну реакцію Карла на відновлення вшанування ікон спричинено неправильним перекладом соборного уложення франкськими богословами. За припущенням Д. Хегерманна, король франків не міг вважати VII Вселенський собор легітимним через те, що на собор не запросили його богословів та єпископів. Також існує твердження, що на реакцію Карла Великого вплинули його особисті переконання, відповідно до яких король франків вважав шанування ікон недоцільним.

За прикладом візантійських імператорів король франків скликав власний собор у Франкфурті-на-Майні. Під час аналізу постанов Франкфуртського собору Н. Раєвська дійшла висновку, що єпископи Карла Великого заперечували ідею переходу від матеріальних форм до божественного прототипу. За переконанням франкських богословів, такий перехід може здійснюватися тільки через «священну» матерію, до якої творіння іконописців не мають жодного стосунку. Отці Франкфуртського собору вважали, що іконописне зображення зберігає міцний зв'язок із земним світом і, відповідно, за своєю природою є матеріальним. На думку М. Поснова, Карл Великий разом зі своїми єпископами, мав компромісну позицію стосовно ікон, яка не відповідає постановам соборів 754 і 787 рр. Такої само думки дотримується Д. Хегерманн, вважаючи, що за переконанням Карла ікони потрібні тільки для того, щоб виконувати декоративну функцію та нагадувати про спасіння, тому зовсім необов'язково наполягати на їхньому вшануванні чи знищенні.

Рішення Франкфуртського собору викликало критику Адріана I. Папа взяв під захист рішення VII Вселенського собору. Лінію захисту Адріан I побудував на основі листа свого попередника – папи Григорія I Великого (590–604), адресованого єпископу Сирену Марсельському, проте зазна-

чимо, що у запереченні франкського богослов'я папа виявив максимальну стриманість.

У своїй монографії Д. Хегерманн наголошує, що суперечку між папою та Карлом Великим спричинила особа імператриці Ірини. Король франків акцентував увагу на тому, що жінці не можна втручатися у релігійну полеміку. Папа аргументував захист Ірини прикладом Єлени – матері Константина Великого, яка була дуже набожною й разом із сином розв'язувала догматичні проблеми. Очевидно, неприязнь Карла Великого до імператриці Ірини спричинено не її статевою належністю, а її політичною діяльністю. Особливе занепокоєння Карла викликало те, що Ірина прагнула повернути втрачені італійські території під контроль Візантії. Крім того, неприязнь Карла Великого до Ірини можна пояснити шлюбною політикою імператриці. 782 р. Ірина запропонувала Карлу одружити свого сина Константина VI (780–797) з дочкою короля франків Ротрудом, однак Ротруда так і не стала дружиною візантійського імператора. 788 р. Ірина змусила свого сина взяти за дружину Марію Амнійську.

Логічним завершенням франко-римського зближення стало проголошення Карла Великого імператором. Аналіз римсько-візантійських відносин під час першого іконоборського періоду засвідчує, що переорієнтація Риму з Візантії на королівство франків спричинено не так релігійною діяльністю імператорів-іконоборців, як політичними пріоритетами римських пап, які, усупереч іконоборським діям короля франків, а згодом і його сина Людовика Благочестивого (814–840), не переорієнтувалися знову на Візантію, де на той час шанування ікон було вже відновлено. Це обумовлено тим, що внаслідок союзу з франками Рим не тільки здобув нові території, але й збільшив ступінь своєї політичної свободи, яку тривалий час обмежувала Візантія.

ЛІТЕРАТУРА

- Алешкова Ю. Б.* Восточно-христианское искусство в литургическом контексте (пространственно-временной аспект): дис. кандидата философских наук: 09.00.04. М., 2008.
- Андреев И.* Германь и Тарасій, патріархи Константинопольскіє. Сергієвъ Посадъ, 1907.
- Баранов В. А.* Философские предпосылки идеологии византийского иконоборчества: дис. кандидата философских наук: 09.00.03. Новосибирск, 2010.
- Безансон А.* Запретный образ: Интеллектуальная история иконоборчества. М., 1999.
- Бельтинг Х.* Образ и культ. История образа до эпохи искусства. М., 2002.
- Болотов В. В.* История Церкви в период Вселенских Соборов. М., 2007.
- Бородин О. Р.* Византийская Италия в VI–VIII веках. Барнаул, 1991.

- Бородин О. Р.* Равеннский экзархат. Византийцы в Италии. СПб., 2001.
- Браунворт Л.* Забытая Византия, которая спасла Запад. М., 2012.
- Васильев А. А.* История Византии от основания Константинополя до эпохи Крестовых походов. 324–1081 годы. М., 2016.
- Величко А. М.* Византийская симфония. М., 2013.
- Величко А. М.* История Византийских императоров. От Льва III до Михаила III. М., 2012.
- Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О.* Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. Львів, 2011.
- Гергей Е.* История папства. М., 1996.
- Герцбергер Г. Ф.* Історія Візантії. М., 1897.
- Грегоровиус Ф.* История города Афин в средние века. М., 2007.
- Грегоровиус Ф.* История города Рима в средние века. М., 2008.
- Дашков С. Б.* История византийских императоров. М., 1995.
- Дворкин А.* Очерки по истории вселенской православной церкви. Новгород, 2003.
- Диль Ш.* История Византийской империи. М., 1948.
- Дьяний Вселенскихъ соборовъ. Казань, 1909.
- Домановский А. Н.* Загадки истории. Византия. Харьков, 2016.
- Домановский А. Н.* Огненный покров Европы: Византия на пути арабских завоеваний VII–VIII вв. // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллинско-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. Вып. 4. Харьков, 2016. С. 115–158.
- Карташев А. В.* Вселенские Соборы. М., 1994.
- Келеберда Н. Г.* Икона в контексте духовности: дис. кандидата философских наук: 09.00.13. Ростов-на-Дону, 2002.
- Кеттенхофен Э.* Кафедра Петра в первые века. От начала до отделения папства от Византии в VIII в. // Вестник ПСТГУ I: Богословие. Философия. 2013. № 4 (48). С. 7–29.
- Курбатов Г. Л.* История Византии. От античности к феодализму. М., 1984.
- Левандовский А. П.* Франкская империя Карла Великого. «Евросоюз» Средневековья. М., 2013.
- Левченко М. В.* История Византии. М., 1940.
- Линтнер В.* Италия. История страны. СПб., 2008.
- Лозинский С. Г.* История папства. М., 1986.
- Максимович К. А.* История Древней Церкви: Ч. 1. 33–843. М., 2012.
- Мільотін С. Ю.* Діяльність Константинопольського патріархату під час правління Ісаврійської династії // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки: збірник наукових праць. 2017. № 1 (43). С. 93–101.
- Мільотін С. Ю.* Ікона як феномен християнської теорії пізнання і візантійської естетики у доіконоборський період // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. № 47. С. 274–283.
- Мільотін С. Ю.* Ікоборський конфлікт у Візантії: «Схід» проти «Заходу»? // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. 2016. Вип. 2. Ч. 1. С. 108–114.

- Мирошниченко Е. И. Иконоборчество византийских императоров VIII века и его политико-идеологические причины // Исторический ежегодник. 2009. Новосибирск, 2009. С. 113–127.
- Мюссо-Гулар Р. Карл Великий. М., 2003.
- Норвич Д. История Венецианской республики. М., 2015.
- Норвич Д. История Византии. М., 2010.
- Норвич Д. История папства. М., 2014.
- Острогорский Г. А. История Византийского государства. М., 2011.
- Павел Дякон. История на лангобардите. София, 2011.
- Поснов М. Э. История Христианской Церкви. Брюссель, 1994.
- Раевская Н. Ю. Священные изображения и изображения священного в христианской традиции: дис. кандидата философских наук: 09.00.13. СПб., 2006.
- Рансимен С. Восточная схизма. Византийская теократия. М., 1998.
- Рожков В. Очерки по истории Римско-Католической Церкви. Часть I. М., 1994. История Византии. М., 1967.
- Сюзюмов М. Я. Основные направления историографии истории Византии иконоборческого периода // Византийский временник. 1963. Т. 22. С. 199–226.
- Тарле Е. В. История Италии в средние века. СПб., 1901.
- Томоми К. Внутренняя политика византийского императора Константина V (741–775 гг.): проблема и её разработка: дис. кандидата исторических наук: 07.00.03. СПб., 2006.
- Успенский К. Очерки по истории иконоборческого движения в Византийской империи в VIII–IX вв. Феофан и его хронография // Византийский временник. 1951. Т. 4. С. 211–262.
- Успенский Л. А. Богословские иконы Православной церкви. Переславль, 1997.
- Успенский Ф. И. История Византийской империи. Становление. Смута. Македонская династия. М., 2011.
- Хэгерманн Д. Карл Великий. М., 2003.
- Шафф Ф. История христианской церкви. Средневековое христианство 590–1073 г. по Р. X. СПб., 2008.
- Шейнэ Ж. К. История Византии. М., 2006.
- Шёнберн К. Икона Христа. Богословские основы. М., 1999.
- Эйнхард. Жизнь Карла Великого. М., 2005.
- Эклога. Византийский законодательный свод VIII века. М., 1965.
- Эко У. Эволюция средневековой эстетики. СПб., 2004.
- Anastos M. The Transfer of Illyricum, Calabria, and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732–733 // *Silloge bizantina in onore di S. G. Mercati*. Roma, 1957. P. 14–31.
- Afinogenov D. A Lost 8th Century Pamphlet against Leo III and Constantine V? // *Eranos*. 2002.
- Bertolini O. Roma Di Fronte A Bisanzio E Ai Longobardi. Bologna, 1941.
- Bryar A., Herrin J. Iconoclasm. Birmingham, 1975.
- Brubaker L., Haldon J. Byzantium in the iconoclast era c. 680–850: a history. Cambridge, 2011.
- Caspar E. Geschichte des Papsttums. Tübingen, 1933.

- Classen P.* Karl der Grosse, das Papstum und Byzanz. Münch, 1985.
- Duffy E.* A History of the Popes. New Haven, 2006.
- Everett N.* Literacy in Lombard Italy c. 568–774. New York, 2003.
- Gero S.* Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V with Particular Attention to the Oriental Sources. Louvain, 1977.
- Gero S.* Byzantine iconoclasm during the reign of Leo III. Louvain, 1973.
- Grumel V.* L'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople // *Recherches de science religieuse*. № 40. (1952). P. 191–200.
- Jarnut J.* Storia dei Longobardi. Torino, 2002.
- Kaegi W. E.* Byzantine Military Unrest 471–843: an Interpretation. Amsterdam, 1981.
- Kaegi W. E.* The Byzantine Armies and Iconoclasm // *BS*. 1966. Vol. 27. P. 48–70.
- Kitzinger E.* The Cult of Images in The Age before Iconoclasm. // *DOP*. 1954. Vol. 8. P. 83–150.
- Kitzinger E.* The Hellenistic Heritage in Byzantine Art // *DOP*. 1963. Vol. 17. P. 95–117.
- Levillain P.* The papacy: Gaius-Proxies. New York, 2002.
- Lombard A.* Constantin V, empereur des Romains. Paris, 1902.
- Mango C.* The Art of the Byzantine Empire 312–1453: Sources and Documents. Toronto, 1986.
- Martin E.* A History of the Iconoclastic Controversy. London, 1930.
- Noble T. F. X.* Images, Iconoclasm, and the Carolingians. Philadelphia, 2009.
- Ostrogorsky G.* Geschichte des Byzantinischen Staates. München, 1940.
- Ostrogorsky G.* Rom und Byzanz im Kampfe um die Bilderverehrung // *Seminarium Kondakovianum*. VI. 1933. S. 73–87.
- Paparrigopulo C.* Histoire de la civilization hellénique. Paris, 1878.
- Rochow I.* Kaiser Konstantin V. F., 1994.
- Rovagnati S.* I Longobardi. Milano, 2003.
- Schwarzlose K.* Der Bilderstreit ein Kampf der griechischen Kirche um ihre Eigenart und um ihre Freiheit. Gotha, 1890.
- Shedlock R. J.* The iconoclastic edict of the Emperor Leo III, 726 A. D. Massachusetts, 1968.
- Speck P.* Artavasdos, der rechtgläubige Vorkämpfer der göttlichen Lehren: Untersuchungen zur Revolte des Artavasdos und ihrer Darstellung in der byzantinischen Historiographie. Bonn, 1981.
- Theofanius Chronografia* / Text translation and commentary by C. de Boor. L., 1883.
- Treadgold W.* A History of the Byzantine State and Society. Stanford, 1997.
- Treadgold W. T.* Byzantium and its army 284–1081. Stanford, 1995.

ДОДАТКИ

Імператори Лев III та Константин V

Карл Великий та папа Адріан I

Императриця Ірина